

DIN NOU DESPRE „*PROVINCIALES*”. PORNIND DE LA O IDEE A LUI DEMETRIO S. MARIN

Nelu Zugravu

Reputatul filolog clasic Demetrio S. Marin a consacrat mai multe studii problemei abandonării provinciei Dacia de către romani sub împăratul Aurelianus (270-275)¹. Atenția i-a fost reținută, printre altele, de sintagma „*sublato exercitu et provincialibus*” dintr-un pasaj din SHA, *Aurel.*, XXXIX, 7: „*Cum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret, provinciam Transdanuvinam Daciam a Traiano constitutam sublato exercitu et provincialibus reliquit, desperans eam posse retineri, abductosque ex ea populos in Moesia conlocavit appellavitque suam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit*”. Bazându-se pe sursele juridice latine, în special Ulpianus, care disociază două categorii de *provinciales* – cei cu domiciliul în provincie (*provinciales oriundi*) și cei veniți din alte zone (*provinciales per domicilium*) –, Demetrio Marin a redus sfera de cuprindere a termenului *provinciales* doar la aspectul său tehnic, respectiv magistrați și funcționari civili („un intiero *esercito civile*, che raddoppiava in certo qual modo quello militare nella provincia Dacia”²), așadar *Romani* cu domiciliu temporar în *Dacia*; după el, doar despre aceștia se poate spune că au fost retrași de Aurelianus din provincia nord-dunăreană. Opinia respectivă a fost primitivă satisfăcător de mai mulți istorici³, fiind acceptată și de noi la un moment dat⁴.

O privire mai atentă arată că, deși erudită, ea prezintă mai multe puncte slabe, care o fac vulnerabilă:

Pornește de la concepția greșită și preconcepută că termenul *Romani*, sinonim cu gr. §Rwmaíoi, desemnează aproape invariabil cetățeni romani originari din *Urbs* sau din Italia⁵. Aserțiunea exprimă un adevăr valabil până la sfârșitul secolului I î.H., întrucât în ultimul veac de existență a Republicii, după războiul social și generalizarea cetățeniei prin *lex Iulia de civitate latinis (et sociis) danda* (90 î.H.), *lex Plautia Papiria de civitate sociis danda* (89 î.H.) și [*lex Iulia Municipalis*] *Tabula Heracleensis* (45 î.H.), statutul persoanelor s-a unificat, făcând aproape imposibilă

¹ Părăsirea Daciei romane în izvoarele literare antice, în *Buletinul Institutului de filologie română*, Iași, 10, 1943, p. 12-27 (extras); *Continuitatea elementului daco-roman în Dacia*, în *Orizonturi*, Stuttgart, 4, 1952, 1, p. 16-20; I «*provinciales*» ritirati dalla Dacia sotto Aureliano, în *Revue des études roumaines*, 3-4 (1955-1956), 1957, p. 170-219.

² *Ibidem*, p. 182, subl. aut.

³ *Ibidem*, p. 176, nota 3; mai recent, T. Diaconescu, *Etnogeneza românilor. Noi lecțiuni din istoriografia latini*, ediție română-engleză-franceză, Iași, 2003, p. 17-34.

⁴ N. Zugravu, *Istoria romanității nord-dunărene (secolele II-VIII). Contribuții la etnogeneza românilor*, Iași, 1994, p. 112.

⁵ D.S. Marin, *op.cit.*, p. 171 (nota 1), 184, 190.

distincția dintre cetățeni romani, latini și aliați italici⁶; nu întâmplător, aceștia sunt confundați în inscripțiile grecești sub numele de *Rômaioi* sau *Italikoi* iar în cele latinești - sub cel de *Italici*⁷. În epoca imperială, în condițiile deplasărilor diferitelor populații dintr-un colț în altul al statului roman prin fenomenul de colonizare civilă și militară, al acordării dreptului latin sau a cetățeniei romane și al naturalizării universale prin *Constitutio Antonina*, disjuncția dintre un *Romanus* originar din *Urbs* și unul din Italia sau dintr-o provincie se lovește adesea de dificultăți insurmontabile⁸. După edictul lui Caracalla din 212, locuitorii statului roman se numeau *Romani*; „*quando omnes Romani facti sunt et omnes Romani dicuntur*” – scria, în acest sens, Aurelius Augustinus⁹. În context, pasajul din biografia împăratului Pescennius Niger, conform căruia, după interpretarea lui Demetrio Marin, magistrații din provincii trebuiau să fie *Romani*, adică născuți la Roma¹⁰, a fost înțeles greșit; biograful anonim scrie că propunerea principelui a fost ca nimeni să nu fie asesor (consilier al guvernatorului în timpul proceselor) sau guvernator în provincia sa, **cu excepția Romei**, unde „administratorul” ei, adică prefectul Orașului, trebuia să fie „roman”, adică originar din *Urbs* - „*Huius etiam illud fuit, ut nemo adsideret in sua provincia, nemo administraret, nisi Romae Romanus, hoc est oriundus urbe*”¹¹.

Chiar dacă acceptăm disjuncția făcută de juriștii latini între *provinciales oriundi* și *provinciales per domicilium*, nu trebuie redusă sfera de cuprindere a lui *oriundi* și *incolae* doar la *Romani*, adică *cives Romani* de condiții juridice diferite, respectiv *Romani* născuți la Roma și *Romani* originari din provincii. Așa cum au arătat specialiștii, de la sfârșitul Republicii și pe toată durata Imperiului, în dreptul

⁶ W. Seston, *La lex Iulia de 90 av. J.-C. et l'intégration des Italiens dans la citoyenneté romaine*, în idem, *Scripta varia. Mélanges d'histoire romaine, de droit, d'épigraphie et d'histoire du christianisme*, Roma, 1980, p. 19-32; Y. Thomas, «Origine» et «commune patrie». Étude de droit public romain (89 av. J.-C. – 212 ap. J.-C.), Roma, 1996, p. 3-4, 103-132.

⁷ J.-L. Ferrary, *La création de la province d'Asie et la présence italienne en Asie Mineure*, în *Les Italiens dans le monde grec. IIe siècle av. J.-C. – Ier siècle ap. J.-C. Circulation, activités, intégration*, în *Actes de la table ronde. École normale supérieure, Paris, 14-16 mai 1998*, éditées par Ch. Müller et C. Hasenohr, Athènes, 2002, p. 135-136.

⁸ F. Jacques, *Les statuts des personnes et des communautés*, în F. Jacques, J. Scheid, *Rome et l'intégration de l'Empire (44 av. J.-C. – 260 ap. J.-C.)*, I, *Les structures de l'Empire romain*, Paris, 1990, p. 209-289; Y. Thomas, *op.cit.*

⁹ Aug., *Enar. Ps.*, 58, 1; cf. P. Flobert, *Lingua Latina e lingua Romana: purisme, administration et Invasions Barbares*, în *Ktêma*, 13, 1988, p. 210.

¹⁰ D.S. Marin, *op.cit.*, p. 184.

¹¹ În ciuda unei ușoare ambiguități, semnificația respectivă reiese și din tălmăcirea lui David Popescu, în *Istoria augustă*, studiu introductiv V. Iliescu, partea I traducere și note D. Popescu, partea a II-a traducere și note C. Drăgulescu, București, 1971, p. 179: „Tot propunerea lui a fost ca nimeni să nu fie asesor în provincia sa, nimeni să nu fie administrator la Roma dacă nu e roman, adică originar din Roma”. La fel, în traducerea franceză a lui André Chastagnol, în *Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles*, Édition bilingue latin-français, traduction du latin par A. Chastagnol, Paris, 1994, p. 357: „Il interdit également à quiconque d'être assesseur ou gouverneur dans sa province de naissance, sauf à Rome pour les Romains, c'est-à-dire les gens originaires de la ville”.

roman se făcea distincție clară între apartenența deplină la cetățenia locului, atribuită și conservată independent de domiciliu, și simpla condiție de rezident (*domiciliūm*) – cu alte cuvinte, între *cives* (*coloni* sau *municipes*) și străinii domiciliați (*incolae*); aceștia din urmă își conservau în întregime originea, de care depindea statutul lor juridic – „transmisibil și indispensabil” – de *Romani*, *Latini* sau *peregrini*, pe când cei dintâi beneficiau în mod „imutabil” (Yan Thomas) de o cetățenie locală, înscrisă în dreptul filiației și prin care se putea participa la unul dintre cele trei statute, respectiv roman, latin sau peregrin¹². Prin urmare, având în vedere complexitatea fenomenului juridic și social roman, nu trebuie forțată interpretarea termenului *Romani* din izvoarele istoriografice prin încercarea silită de a-l acomoda patului procustian din izvoarele juridice. Pentru istoricii veacului al IV-lea, toți provincialii, indiferent de *domiciliūm* și de *origo*, erau *Romani*.

Încercând să deslușească înțelesul cuvântului *provinciales* utilizat într-o scriere de la sfârșitul secolului al IV-lea, dar care are în vedere realități specifice veacului anterior, apelează la texte juridice din timpul Republicii, al Principatului și al Dominiului, complicând inutil lucrurile și inducând ideea că semnificația noțiunilor juridice latine a rămas aceeași de-a lungul evoluției statului roman. Or, pentru a interpreta corect termenul *provinciales* din SHA, *Aurel.*, XXXIX, 7, punctul de referință trebuie să-l reprezinte sursele juridice din perioada când autorul anonim a redactat culegerea de biografii imperiale (sec. IV). Din acest punct de vedere, istoricii dreptului roman au arătat fără echivoc că *provinciales* din constituțiile postclasice este, ca și *populus* și *Italici*, o vocabulă des uzitată, preferată lui *civis* sau *civis Romanus*, întrucât acoperirea mai bine noile realități politico-administrative și fiscale ale Imperiului târziu, respectiv „provinciali / locuitori ai provinciilor” deveniți *subiecti*, *subditi* impuși cel mai adesea la *munera*¹³; numeroasele legi din veacul al IV-lea confirmă acest fapt¹⁴. De altfel, așa

¹² H. Pavis d'Escurac, **Origo et résidence dans le monde du commerce sous le Haut-Empire**, în *Ktēma*, 13, 1988, p. 57-68; F. Jacques, **op.cit.**, p. 209-289; Y. Thomas, **op.cit.**, p. 1-68; A.D. Rizakis, **Incolae-paroikioi: populations et communautés dépendentes dans les cités et les colonies romaines de l'Orient**, în *REA*, 100, 1998, 3-4, p. 599-617, în special p. 610-613; D. Nory, **Foreigners at Rome: Citizens and Strangers**, London, 2001.

¹³ J. Gaudemet, **Les Romains et les „autres”**, în *La nozione di „Romano” tra cittadinanza e universalità. Atti del II Seminario internazionale di studi storici „Da Roma alla Terza Roma”*, 21-23 Aprile 1982, Neapoli, 1984, p. 9-11.

¹⁴ **CTh**, 1, 5, 1: *Imp. constantinus a. ad constantium praefectum praetorio. edicto omnes provinciales monemus...* (29 aug. 325); 1, 12, 2: *Idem ad proculum...* ita enim **provincialibus** contra iniquas exactiones poterit subveniri... (26 dec. 319); 1, 16, 3: *Idem ad felicem praesidem corsicae...* adeundi tuum iudicium de negligentia vel avaritia tui officii data **provincialibus** facultate... (24 oct. 319); 1, 16, 6: *Idem ad provinciales...* nam si verae voces sunt nec ad libidinem per clientelas effusae, diligenter investigabimus, praefectis praetorio et comitibus, qui per **provincias** constituti sunt, **provincialium** nostrorum voces ad nostram scientiam referentibus... (1 nov. 331); 1, 16, 7 [= brev., 1, 6, 1]: *Imp. constantinus a. ad provinciales...*; 2, 1, 1 [= brev., 2, 1, 1]: *Imp. constantius a. ad eustathium pf. p. iudices provinciarum volumus vim debitae auctoritatis assumere, ut una actores ceterosque rei privatae nostrae, quae provinciales, teneat disciplina...* dat. viii. id. mart. limenio et catulino coss.; 2, 1, 4 [= brev., 2, 1, 4]: *Imp. valentin. et valens aa. ad terentium correctorem tusciae. actor rei forum sequatur, ita ut, si senatores*

cum a demonstrat recent Alain Chauvot, chiar în vestita constituție *De nuptiis* (370 sau 373)¹⁵, utilizată de Demetrio S. Marin ca argument în favoarea interpretării sale¹⁶,

aliquid a provincialibus poscunt, eo, qui provinciam regit, cognitore configant. si vero provincialis non suscipiat, sed inferat actiones, praefecto urbis disceptante decertet. dat. kal. iun. med., divo ioviano et varroniano coss.; 2, 26, 3: Idem ad universos provinciales; 2, 30, 1 [= brev., 2, 30, 1]: Imp. constantinus a. ad universos provinciales...; 3, 4, 1 [= brev., 3, 4, 1]: Imppp. valentin., theodos. et arcad. aaa. nebridio pf. u. ... hoc enim non solum in barbaris, sed etiam in provincialibus servis iure praescriptum est. dat. iii. kal. iul. constantinopoli, honorio n. p. et evodio v. c. coss.; 3, 12, 1: Imppp. constantius et constans aa. ad provinciales foenices... (31 mart. 342); 3, 30, 4: Idem a. ad universos provinciales... (1 aug. 331); 4, 5, 1pr. [= brev., 4, 5, 1pr.]: Imp. constantinus a. ad provinciales; 4, 12, 7 [= 11, 8h]: Impp. arcadius et honorius aa. ad anatolium praefectum praetorio illyrici. cuncti provinciales agnoscant... (7 mart. 398); 4, 13, 1 [= brev., 4, 11, 1]: Imp. Constantinus a. ad iunium rufum consularem aemiliae... capitali sententia subiugando, quem plus aliquid, quam statutum est, a provincialibus exegisse constiterit. dat. kal. iul. crispo II. et constantino II. coss.; 4, 13, 2 [= 12, 2h]: Idem a. menandro. universi provinciales pro his rebus, quas ad usum proprium vel ad fiscum inferunt vel exercendi ruris gratia revehunt... (13 iul. 321); 4, 13, 5 [= 12, 5 h]: Idem ad martinianum vicarium africae. divalibus iussis addimus firmitatem et vectigalium quantum provincialibus et urbibus africanis hac ratione concedimus... (14 iul. 358); 5, 14, 33 [= brev., 13, 33h] (30 iul. 393); 5, 15, 16 [= brev., 13, 16h]: Idem ad provinciales byzacenos... (12 sept. 364); 5, 17, 1pr. [= brev., 5.9.1pr.]: Imp. constantinus a. ad provinciales...; 6, 2, 18 (15 apr. 397); 6, 4, 21, 4: Simul provinciales nostri aut animentur spe levioris impensae, aut certe, si editionis suae tempore communem patriam declinarint, metu congruae severitudinis urgeantur (22 aug. 372); 6, 29, 5pr.: ...in his dumtaxat provinciis, in quibus cursus a provincialibus exhibetur... (31 oct. 359); 6, 29, 8 (mai 395); 6, 31, 1 (19 iun. 365? 368? 370? 373?); 7, 4, 1: Imp. constantinus a. have felix karissime nobis. tribunos sive praepositos, qui milites nostros curant, annonas per dies singulos scriptionis indicio sibi debitas in horreis derelinquere non oportet, ut procuratores seu susceptores vel praepositi pagorum et horreorum eam comparent: hinc enim fit, ut a provincialibus non annonas, sed pecunias postulent memorati ipsis etiam speciebus remanentibus vitatis adque corruptis. constituimus igitur derelictae annonae fisco compendium vindicari, subscribendario et optione gladio feriendis, quoniam fieri non potest, ut vel provinciales iterata collatione graventur vel militibus corruptae species dividantur detrectantibus memoratis ad diem sumere annonas suae congruas dignitati. in qua culpa si quis fuerit adprehensus, nec personae merito nec honoris fastigio defendendus est. dat... (19 oct. 325); 7, 4, 12 (26 nov. [mai. 27] 364); 7, 4, 15: Idem ad auxonium praefectum praetorio. sicut fieri per omnes limites salubri prospectione praecipimus, species annonarias a vicinioribus limitum provincialibus ordinabis ad castra conferri... (3 mai 369); 7, 4, 21: Impp. arcadius et honorius aa. caesario praefecto praetorio. si a militaribus provinciales quaelibet damna pertulerint ac non ipsas species, quae in provinciis a possessoribus congregantur, fuerint consecuti, ilico interpellato iudice admissum crimen ad nostram clementiam perferatur, ut admissum crimen congrue vindicetur... (17 apr. 396); 7, 4, 26: Idem provincialibus provinciae proconsularis... (31 mart. 401); 7, 9, 1: Imppp. constantius et constans aa. ad provinciales... (12 aug. 340); 7, 4, 1: Imp. constantinus a. have felix karissime nobis. tribunos sive praepositos, qui milites nostros curant, annonas per dies singulos scriptionis indicio sibi debitas in horreis derelinquere non oportet, ut procuratores seu susceptores vel praepositi pagorum et horreorum eam comparent: hinc enim fit, ut a provincialibus non annonas, sed pecunias postulent memorati ipsis etiam speciebus remanentibus vitatis adque corruptis... (19 oct. 325); 7, 4, 15 (3 mai 369); 7, 4, 21: Imppp. arcadius et honorius aa. caesario praefecto praetorio. si a militaribus provinciales quaelibet... (17 apr. 396); 7, 4, 26: Idem aa. provincialibus provinciae proconsularis... (31 mart. 401) etc.

¹⁵ CTh, 3, 14, 1 [= brev., 3, 14, 1]: Impp. valentin. et valens aa. ad theodosium magistrum equitum. nulli provincialium, cuiuscumque* ordinis aut loci fuerit, cum barbara sit uxor coniugium, nec ulli gentilium provincialis femina copuletur. quod si quae inter provinciales atque gentiles affinitates ex huiusmodi nuptiis exstiterint, quod in iis suspectum vel noxium detegitur, capitaliter expiatur. dat. v. kal. iun. valentin.

termenul „*provinciales*” semnifică, „littéralement”, „locuitori ai provinciei”¹⁷.

Izolează informația din SHA, *Aurel.*, XXXIX, 7 despre *provinciales* de trimiterile similare din alte capitole ale aceleiași opere. Or, așa cum a arătat acum mai bine de patru decenii Vladimir Iliescu criticând tocmai sensul restrictiv dat de Demetrio S. Marin cuvântului *provinciales*, în toate pasajele în care apare termenul respectiv el are accepțiunea generală de „provinciali, locuitori ai provinciei”¹⁸. Iată câteva mențiuni: *Ant. Pius*, IV, 10: „*aurum coronarium, quod adoptionis suae causa oblatum fuerat, Italicis totum, medium provincialibus reddidit*”¹⁹; VI, 1: „*Procuratores suos et modeste suscipere tributa iussit et excedentes modum rationem factorum suorum reddere praecepit nec umquam ullo laetatus est lucro, quo provincialis oppressus est*”; VII, 11: „*Nec ullas expeditiones obiit, nisi quod ad agros suos profectus est et ad Campaniam dicens gravem esse provincialibus comitatum principis, etiam nimis parci*”; X, 7: „*Si quos repetundarum damnavit, eorum liberis bona paterna restituit, ea tamen lege, ut illi provincialibus redderent, quod parentes acceperant*”; *Marc.*, XVII, 4: „*Cum autem ad hoc bellum omne aerarium exhausisset suum neque in animum induceret, ut extra ordinem provincialibus aliquid imperaret, in foro divi Traiani auctionem ornamentorum imperialium fecit vendidit...*”; XXI, 9-10: „*Et, ne provincialibus esset molestus, auctionem rerum aulicarum, ut diximus, fecit in foro divi Traiani, in qua praeter vestes et pocula et vasa aurea etiam signa cum tabulis magnorum artificum vendidit. Marcomannos in ipso transitu Danuvii delevit et praedam provincialibus reddidit*”; *Av. Cass.*, IV, 2: „*Nam primum milites, qui aliquid provincialibus tulissent per vim, in illis ipsis locis, in quibus peccaverant, in crucem sustulit*”; VII, 2: „*Alii autem dicunt hanc artem adhibuisse militibus et provincialibus Cassium contra Marci amorem, ut sibi posset consentiri, quod diceret Marcum diem suum obisse*”; *Comm.*, XIII, 5: „*in Germania et in Dacia imperium eius recusantibus provincialibus*”; *Did. Jul.*, I, 7: „*Inde Belgicam sancte ac diu rexit. Ibi Cauchis, Germaniae populis, qui Albam fluvium adcolebant, erumpentibus restitit tumultuariis auxiliis provincialium*”²⁰; *Sev.*, VIII, 4: „*Causas plurimas audivit. Accusatos a provincialibus iudices probatis rebus graviter punivit*”; XXIV, 1: „*Corpus eius a Britannia Romam usque cum magna provincialium reverentia susceptum est*”; *Pesc. Nig.*, III, 2: „*cum quidem Iulianus dixisse fertur neque sibi*

et valente aa. coss.

¹⁶ Demetrio S. Marin a echivalat în mod forțat *provinciales* cu „«Romani della provincia»” (*op.cit.*, p. 189).

¹⁷ A. Chauvot, *Opinions romaines face aux barbares au IVe siècle ap. J.-C.*, Paris, 1998, p. 136-144, citatul fiind de la p. 140.

¹⁸ V. Iliescu, *Studiu introductiv*, în *Istoria augustă*, ed. cit., p. 23; vezi mai recent idem, *Die Räumung Dakien in der Historia Augusta*, în *Analele Universității Craiova - seria Istorie*, 8, 2003, 8, p. 92-93.

¹⁹ Cf. „... la moitié seulement pour les provinciaux” – *Histoire Auguste...*, p. 95.

²⁰ *Ibidem*, p. 297: „Puis il gouverna longtemps la Belgique de façon irréprochable. Là il résista aux attaques des Chauques, une peuplade germanique riveraine de l’Elbe, en levant à la hâte des troupes auxiliaires constituées de provinciaux”.

*neque Pescennio longum imperium deberi, sed Severo, qui magis esset odio habendus a senatoribus, militibus, **provincialibus**, popularibus...* 6. *Numquam sub eo miles **provinciali** lignum, oleum, operam extorsit*"; Max., XXI, 2: „*Sed **provincialium** omnium consilium hoc fuit...*"; XXIV, 1: „*Quibus mortuis ingens laetitia **provincialium**, dolor gravissimus barbarorum*"²¹; Tr. tyr., X, 2: „*Hic tamen multa fortiter contra Sarmatas gessit, sed auctoribus Roxolanis consentientibusque militibus et timore **provincialium**, ne iterum Gallienus graviora faceret, interemptus est*"; XVIII, 6: „*«Videsne ut ille **provinciales** non gravet...*"»; Claud., XII, 4: „*Sub hoc barbari, qui superfuerant, Anchialon vastare conati sunt, Nicopolim etiam optinere. Sed illi **provincialium** virtute obtriti sunt*"²²; Aurel., VII, 5: „*«...De praeda hostis, non de lacrimis **provincialium** habeant*"»

Nu face trimiteri la alte izvoare istoriografice latine din secolul al IV-lea, pentru a urmări comparativ semnificația pe care o îmbracă termenul *provinciales*. Or, nu încape nici un dubiu că aceasta are același înțeles ca și în SHA, adică de „provinciali, locuitori ai provinciei / provinciilor”. Iată câteva exemple: Eutr., VIII, 13, 2: „*Ad huius belli sumptum cum aerario exhausto largitiones nullas haberet neque indicare **provincialibus** aut senatui aliquid uellet*"²³; IX, 17, 2: „*Vineas Gallos et Pannonios habere permisit, opere militari Almam montem apud Sirmium et Aureum apud Moesiam superiorem uineis conseruit et **provincialibus** colendos dedit*"²⁴; IX, 21, 1: „*multis barbaris saepe captis nec praeda integra aut **provincialibus** reddita aut imperatoribus missa*"; X, 3, 2: „*Inde ad Gallias profectus est dolo composito, tamquam a filio esset expulsus ut Constantino genero iungeretur, moliens tamen Constantinum reperta occasione interficere, qui in Galliis et militum et **provincialium** ingenti iam fauore regnabat...*"; X, 9, 3: „*Constantis imperium strenuum aliquamdiu et iustum fuit. Mox, cum et uoletudine improspira et amicis prauioribus uteretur, ad grauiora uitia conuersus, cum intolerabilis **provincialibus**, militi iniucundus esset, factione Magnenti occisus est*"; X, 16, 3: „*In **provinciales** iustissimus et tributorum, quatenus fieri posset, repressor*"; Amm., XIV, 2, 4: „*procedente igitur mox tempore cum adventicium nihil inveniretur, relicta ora maritima in Lycaoniam adnexam Isauriae se contulerunt ibique densis intersaeptis itinera praeten-turis **provincialium** et viatorum opibus pascebantur*"²⁵; XIX, 11, 7: „*aurum quippe gratanter **provinciales** corporibus dabunt, quae spes rem Romanam aliquotiens adgravavit*"²⁶; XXIV, 4, 9: „*hocque proviso nullo*

²¹ Ibidem, p. 675: „Leur mort fut accueillie avec une joie immense par les **provinciaux**, une profonde affliction par les Barbares”.

²² Ibidem, p. 945: „Pendant qu’il était au pouvoir, les Barbares qui avaient survécu tentèrent de mettre à sac Anchialos et même d’occuper Nicopolis, mais ils furent écrasés grâce au courage des **provinciaux**”.

²³ Eutrope, *Abrégé d’histoire romaine*, texte établi et traduit par J. Hellegouarc’h, Les Belles Lettres, Paris, 1999, unde „*provincialibus*” a fost tradus prin „**provinciaux**” (p. 109).

²⁴ Ibidem, p. 123 - „provinciaux”.

²⁵ Ammien Marcellin, *Histoire*, I (Livres XIV-XVI), texte établi et traduit par É. Galletier, avec la collaboration de J. Fontaine, deuxième tirage, Paris, 1978.

²⁶ Ammien Marcellin, *Histoire*, II (Livres XVII-XIX), texte établi et traduit par G. Sabbal, deuxième

provincialium damno miles visceribus hostium pascebatur”²⁷; XXVI, 6, 9: „haec lacrimosa, quae incitante Petronio sub Valente clausere multas paupertinas et nobiles domos, impendentiumque spes atrocior **provincialium** et militum paria gementium sensibus imis haerebant, et votis licet obscuris et tacitis permutatio status praesentis ope numinis summi concordii gemitu poscebatur”²⁸; XXIX, 5, 10: „inter residua autem multa et clara id amorem eius auxerat in immensum, quod a **provincialibus** commeatum **exercitui** prohibuit dari, messes et condita hostium virtutis nostrorum horrea esse, fiducia memorans speciosa” [„La cealalte multe și strălucite motive de dragoste fără margini a tuturor față de el se adăuga acela că a interzis să fie întreținută armata de către provinciali, dând asigurări că holdele și hambarele dușmanilor vor fi îndestulătoare pentru vitejia alor noștri”]²⁹; **Ps.-Aur. Vict., Epit. Caes.**, XVI, 9: „Hic cum aerario exhausto largitiones, quas militibus impenderet, non haberet, neque indicare **provincialibus** aut senatui aliquid vellet...”³⁰.

În concluzie, prin „provinciales” trebuie să înțelegem, simplu, „locuitori ai provinciei” (fr. „provinciaux”, engl. „provincials”, it. „i provinciali”) sau „locuitorii provinciei” (fr. „les habitants de cette province”, span. „los habitantes de dicha provincia”).

De nouveau sur les *provinciales*. À partir d’une idée de Demetrio S. Marin Résumé

Le réputé philologue classique Demetrio S. Marin a consacré plusieurs études au problème de l’abandon de la province Dacie par les Romains sous l’empereur Aurélien (270-275). Son intérêt a été suscité, entre autres, par le syntagme „*sublato exercitu et provincialibus*” d’un passage de SHA, *Aurel.*, XXXIX, 7 : „Cum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret, provinciam Transdanuvinam Daciam a Traiano constitutam sublato exercitu et provincialibus reliquit, desperans eam posse retineri, abductosque ex ea populos in Moesia conlocavit appellavitque suam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit”. A partir des sources juridiques latines, spécialement sur Ulpianus, qui fait la distinction entre deux catégories de *provinciales* – ceux à domicile en province (*provinciales oriundi*) et ceux arrivés d’autres zones (*provinciales per domicilium*), Demetrio Marin a réduit la sphère du terme *provinciales* seulement à son aspect technique, respectivement magistrats et fonctionnaires civils, donc *Romani* à domicile temporaire en Dacie; à son avis, on peut dire que seulement ceux-ci ont été retirés par Aurélien de la province nord-

tirage revu et corrigé, Paris, 1989.

²⁷ Ammien Marcellin, **Histoire**, III (**Livres XX-XXII**), texte établi, traduit et annoté par J. Fontaine, avec la collaboration de E. Frézouls et J.-D. Berger, Les Belles Lettres, Paris, 1996.

²⁸ <http://www.thelatinlibrary.com/ammianus/26.shtml>.

²⁹ <http://www.thelatinlibrary.com/ammianus/29.shtml>.

³⁰ Pseudo-Aurélius Victor, **Abrégé des Césars**, texte établi, traduit et commenté par M. Festy, Paris, 1999.

danubienne. Cette opinion a été reçue d'une manière satisfaisante par plusieurs historiens, étant acceptée par nous aussi à un certain moment.

Un regard plus attentif montre que, bien qu'érudite, cette opinion présente plusieurs points faibles qui la font vulnérable:

Celle-ci part de la conception erronée et préconçue que le terme *Romani*, synonyme avec le gr. *Rômaioi*, désigne d'une manière presque invariable des citoyens romains originaires de *Urbs* ou d'Italie.

Même si l'on accepte la distinction faite par les juristes latins entre *provinciales oriundi* et *provinciales per domicilio*, il ne faut pas réduire la sphère de *oriundi* et de *incolae* seulement à *Romani*, c'est-à-dire *cives Romani* de conditions juridiques différentes, respectivement *Romani* nés à Rome et *Romani* originaires des provinces.

Essayant de clarifier le sens du terme *provinciales* utilisé dans un écrit de la fin du IVe s., mais qui a en vue des réalités spécifiques au siècle antérieur, Demetrio Marin fait appel à des textes juridiques du temps de la République, du Principat et du Dominat, en compliquant inutilement les choses et induisant l'idée que la signification des notions juridiques latines a resté la même le long de l'évolution de l'État romain. Or, pour interpréter correctement le terme *provinciales* de SHA, *Aurel.*, XXXIX, 7, le point de référence doit être constitué par les sources juridiques de la période quand l'auteur anonyme a rédigé le recueil de biographies impériales (IVe siècle).

Demetrio Marin isole l'information de SHA, *Aurel.*, XXXIX, 7 sur *provinciales* d'autres renvois similaires se trouvant dans d'autres chapitres du même œuvre. Or, comme Vladimir Iliescu l'a montré, il y a plus d'une décennie en critiquant justement le sens restrictif donné par Demetrio Marin au mot *provinciales*, dans tous les passages où apparaît ce terme, il a l'acception générale de *provinciaux*, *habitants de province*.

Demetrio Marin ne fait pas des renvois à d'autres sources historiographiques latines du IVe s. pour suivre comparativement la signification du terme *provinciales*. Or, il n'y a aucun doute qu'il s'agit de la même signification comme en SHA, c'est-à-dire *provinciaux*, *habitants de province* / *des provinces*.

En conclusion, il faut comprendre par *provinciales* simplement fr. *provinciaux*, engl. *provincials*, it. *i provinciali* ou fr. *les habitants de cette province*, esp. *los habitantes de dicha provincia*.